

Psyke & Logos, 2001, 22, 717-750

SKÆBNEFORTÆLLINGER OG ØKOLOGI¹

Charlotte Mathiassen

En »social-økologisk« eller »kontekst-økologisk« tilgang er blandt andet vigtig, når fokus skal flyttes fra en individualiserende og stemplende, men også statisk person-, individ og subjektforståelse. Der skal i artiklen argumenteres for, at den tilgang afbalanceres konstruktivt ved brug af et fænomenologisk inspireret førstepersonsperspektiv. Dette standpunkt vil blive eksemplificeret i studiet af forholdemåder i og over for tilværelsen, som det kan tage sig ud for et lille udsnit af en dansk fangebefolkning. Intentionalitet og rettedhed er centrale begreber i analysen. Studiet muliggør med dets eksplorative og longitudinelle design at følge fangernes perspektiv på sig selv og deres tilværelse under afsoning, i overgangsfasen til et mere selvstændigt liv og, optimalt set, når de er uden kontakt med kontrolsystemet. I artiklens to cases vil vi se, hvordan tilværelsen opleves på tværs af sammenhænge og dermed udvides et økologiske perspektiv, som intenderer at studere den gensidige forbundethed (mutuality (Gibson, 1979)) mellem subjekt og omverden i en lukket setting. Vi vil se, hvordan en særlig lukket setting og de pågældende fanger indvirker på hinanden. Men vi vil også se, hvordan overgangen fra det meget restriktive og lukkede fængselsregi til det (umiddelbart) mindre restriktive liv opleves.

Cyklisten og cykeltyven

Efter en hyggelig eftermiddag med gode venner på en rar café spadserer jeg gennem København for at finde min cykel, som jeg efterlod tidligere på dagen – aflåst med to låse. Det er jo København; og jeg har allerede fået stjålet to cykler. En umulig og usolidarisk handling, har jeg altid syntes, over for os der ikke kan leve uden vores eneste transportmiddel.

På Caféen sad vi og talte om livets store spørgsmål. Vi drøftede de forskellige skavanker, man nu lider af i dette velfærdssamfund og skyllede det ned med en skøn, italiensk, fuldmoden vin.

¹ Lektor, dr.phil. Benny Karpatschof som er vejleder på mit ph.d.-projekt skal have mange tak for sine spændende og inspirerende indspil generelt, og i arbejdet med denne tekst.

Charlotte Mathiassen, cand.psych., er ph.d.-stipendiat ved Psykologisk Institut, Københavns Universitet.

Jeg drejer om hjørnet og møder en tidligere indsat – »A«². A kigger lidt tvivlende på mig og konstaterer så, at han da vist har talt med mig før. Og han begynder at fortælle. Hvordan han oplever, at overgangen fra fængsel til det friere liv uden for er gået ad h... til: »Se på mig hvordan jeg ser ud!« og jeg må medgive, at han ikke er det mest velsoignerede menneske, jeg har set. »Jeg går og spørger, om folk har en mønt ... det er ydmygende«. Vi taler sammen, og jeg finder ud af, at han netop har forsøgt at sælge en cykel: »Nu håber jeg ikke, det er min«, siger jeg, »så bliver jeg fandemig gal«. A svarer, at det selvfølgelig ville være uheldigt, men at han faktisk nok også ville have solgt min ulåste cykel, så han kunne få penge og blive rask igen (købe stof).

Håbløsheden er næsten total i den lange fortælling, han giver mig der lørdag aften midt på gaden i København. Det hele kan være lige meget, han skal bare skaffe penge til fix og så på et tidspunkt, ja så er det slut: »Nej, der er ikke andet i mig mere. Det var der engang, men det er slut. Nu vil jeg bare have lov at forsvinde«. Han sover på gaden og fremstiller livet som værende i sidste fase. Men han er forsat vred og bange. Og systemet får al den kritik, det er muligt. Sådan ser det ud fra hans perspektiv; svigt efter svigt. Men vi har ikke den anden parts synspunkt, så konklusioner om »sandheden« er det ikke muligt at give.

A bliver mere og mere rastløs, og jeg siger: »Det er dyrt for dig at stå her og tale med mig?« A svarer: »Ja, for fanden, jeg har allerede set flere, som ville have givet mig en mønt«. Men alligevel forekommer det ikke helt så enkelt at skulle videre. Jeg giver hånd og siger farvel. A bevæger sig videre blandt Københavns shinede ungdom og alle de andre, der ser flotte og festklædte ud.

Lidt længere nede ad gaden står min cykel – med de to låse på. På dagens marked havde den måske indbragt to poser dope. Jeg cykler hjem og funderer over den negative forbindelse mellem A og den omverden, han er kommet ud i.

Forholdemåder – en teoretisk baggrund

I artiklen her skal jeg præsentere nogle skæbnefortællinger og forsøge at relatere dem til det økologiske paradigme³. En teoretisk inspiration i mit ar-

2 Min læsning af Hedda Giertsens bog »K og måter at forstå drap på« har inspireret mig til at anvende et enkelt bogstav fremfor et navn i mine casegennemgange. Jeg gør det for at holde fokus på interview og analysen i højere grad end på personen og dennes (lidelses)historie.

3 Artiklen er ansatser til videre tænkning for mig i mit ph.d.-projekt og forhåbentlig også for læseren. Ph.d.-arbejdet har været i gang i knapt et år, og denne artikel er blandt andet skrevet på baggrund af et oplæg om »Forholdemåder over for tilværelsen – og hvordan det kan undersøges i en del af en dansk fangebefolkning« som jeg holdt på det 12. Seminar om virksomhedsteori i Oslo d. 3-4. November, 2001.

bejde er dele af Bertelsens (1994) antropologisk psykologiske forståelse om *Tilværelsesprojektet*. En tænkning, der blandt andet er inspireret af Sartres eksistentialisme og af virksomhedsteori. Mit standpunkt er, at et oplevelsesorienteret og eksistentialistisk perspektiv er produktivt sammen med en virksomhedsteoretisk og almenpsykologisk ramme (jf. Fog, 1986; 1994a; Mammen, 1986; Mathiassen, 1998). Endvidere betragtes mennesket som bevidst eller ubevidst aktør i sit eget liv, og det retter bevidst eller ubevidst sin virksomhed mod bestemte mål. Det enkelte menneske antages altid at have noget for med sin tilværelse og at forsøge at opretholde en bestemt *tilværelsesstil*. Dét, den enkelte har for med sin tilværelse, bliver realiseret i livsvirksomheden (Bertelsen, 1994).

Vi ser altså, at tilværelsesprojektet har en *intentionel kerne*, fordi den enkelte altid er rettet mod rettetheden. Det betyder, at den enkelte altid er rettet mod nogen eller noget, herunder mod andres rettethed og intentionalitet. Den enkelte er optaget af andres og eget befindende, forholdemåde, handlinger, sindstilstande og af hvordan man selv og andre indretter tilværelsen. Som det ses, har Bertelsen hentet inspiration fra Sartres begreb *projet* i den her præsenterede tænkning. Det skal understreges, at den enkelte, og det den enkelte har for med sin tilværelse, indlysende nok er under indflydelse af tilværelsens nødvendighed og begrænsninger. I og med betoningen af den indvendige og gensidige forbundethed mellem individ og omverden gives også, at vi mennesker ikke kan realisere et hvilket som helst ønsket forehavende. Vi vil i perioder opleve vores mulighed for selvbestemmelse, realisering af håb, drømme og planer mere eller mindre begrænsede – noget helt umuligt. De konkrete materielle betingelser og handlerum kan begrænse os uanset vores intentionelle rettethed. Men derfor kan vi alligvel intendere og opleve at overskride disse begrænsninger:

»Man kan sige det sådan at mennesket med sit tilværelsesprojekt har grader af frihed i forhold til tilværelsens nødvendighed« (ibid., p. 13).

I en fangebefolkning forekom der mig at være en mængde udfordringer til det menneskesyn som her præsenteres, hvorfor en konfrontation mellem tænkningen om tilværelsesprojektet og disse pr. definition svært begrænsede mennesker blev relevant. Når jeg betegner fangerne som begrænsede, mener jeg både intrapsykisk og kontekstuelt; strukturelt og fra et aktørperspektiv.

Teorien antager, at alle mennesker er karakteriseret ved at have noget for med deres tilværelse, og at alle mennesker er rettede mod egen og andres rettethed.

»Hvad enten vi gør os det reflektivt bevidst eller ej, så vil vi noget med tilværelsen, med hinanden og os selv« (Bertelsen, 2000, p. 169).

Denne rettedhed eller intentionaliteten må forstås i forhold til et samfund og en kultur, som sætter bestemte mulighedsbetingelser.

Mennesker befinder sig ofte i et væld af tilværelsesmuligheder, og det kan være svært at vælge retning (ibid.). Vi har ikke altid reflekteret over den dybere mening bag alt, hvad vi gør, eller over os selv, og det er såmænd heller ikke altid hverken nødvendigt eller behageligt at gøre det. Men selv om vi ikke altid har dette reflekterede forhold til os selv og vores tilværelse, har vi alligevel en eller flere retninger i det, vi gør. Metodisk betyder det som udgangspunkt, at om end vi ikke kan verbalisere vores rettedheder og forholdemåder, så er de der alligevel, mere eller mindre erkendte.

Mon det også er tilfældet i den særlige kontekst, som et fængsel er, og i de ekstreme handlingers univers?

En differentiering

I et tidligere arbejde (Mathiassen, 1997), hvilket jeg har beskrevet dele af i (Mathiassen, 1998), udarbejdede jeg en sondring mellem »overordnede« og »indskudte« tilværelsesprojekter i analysen af et andet kvalitativt langtidstudie. Et »indskudt« tilværelsesprojekt (i dette tilfælde behandling) er det vigtigste i en periode, før et »overordnet« tilværelsesprojekt (liv uden for den behandlingsmæssige kuvøse) bliver det retningsgivende. Det var i høj grad takket være den subjektgørende metode, som jeg også anvender i det aktuelle studie, at det lykkedes at komme så tæt på mikrobevægelserne frem og tilbage i de studerede liv, at analysen kunne gennemføres.

I det nuværende studie ser de fanger, som »tilpasser sig« fængselsvilkårene, umiddelbart også ud til at realisere et indskudt tilværelsesprojekt. Det er livet i fængslet, som skal fungere, og det er de aktiviteter, som den enkelte kan realisere dér, som er målet for hans virksomhed(er). Den enkelte forekommer på sæt og vis at have sat det liv, som er uden for fængslet, på stand by i sin egen forholdemåde og rettedhed. Og denne opdeling gør det muligt at realisere de forskellige virksomhedsformer, som fangeidentiteten kræver. Den enkelte forholder sig primært til fængselslivet og sig selv som fange og sætter refleksioner over det overordnede tilværelsesprojekt i parentes.

Imidlertid er denne umiddelbare anvendelse af begreberne *indskudte* og *overordnede* tilværelsesprojekter om livet i fængslet problematisk. Således er det endnu mindre selvvalgt at være i fængsel og endnu mere restriktivt, end tilfældet er i en såkaldt almindelig behandlingsinstitution. Der er ligheder, for såvidt som frivilligheden bestemt er indskrænket, når man står over for fx at få sine børn anbragt, hvis man ikke går i behandling. Men et nej er dog muligt. Det er det ikke for de fanger, jeg taler med. De skal spæres inde. Og derfor må der mindst sonderes mellem:

- 1) Mere eller mindre selvvalgte indskudte projekter og deraf følgende forholdemåder.
- 2) Mere eller mindre påtvungne indskudte projekter og deraf følgende forholdemåder.

Som jeg var inde på ovenfor forekommer det sådan, at de »veltilpassede fanger« realiserer en tilværelse i fængslet, som har en egen målkarakter, ret løsrevet fra refleksioner over den tilværelse, de skal føre, når de skal løslades. Selvfølgelig ændres dette, jo nærmere løsladelsen kommer. Men måske er det nødvendigt for en fange at have et særligt tilværelsesprojekt med egne indbyggede mål, hvis det skal lykkes at afsone uden de større problemer. Dette adskiller sig fra et mere selvvalgt indskudt tilværelsesprojekt, som blandt andet er karakteriseret ved at have middelkarakter i forhold til realiseringen af det overordnede tilværelsesprojekt. Dermed er der tale om, at det er underordnet med indbyggede delmål.

Disse kategorier er selvfølgelig trukket særligt skarpt op af analytiske grunde. Der vil være glidninger og overlapninger, men det ændrer ikke ved, at fangernes tilværelsesprojekter ofte er indskudte uden at være underordnede.

Her skal et sidste perspektiv på dette tema være, at nogle fanger gerne vil deltage i *en eller anden form for behandling*. Det vil de, fordi de mener, at behandling er nødvendig, for at de kan håndtere deres tilværelse anderledes, hvilket de gerne vil. Disse fanger kan siges at realisere et indskudt og underordnet tilværelsesprojekt, fordi deres overordnede mål er at komme til at leve en anden tilværelse, og behandlingen kan være et middel, som kan hjælpe dem hertil.

Derimod er denne analysevinkel *ikke* anvendelig for de fanger, der accepterer at deltage i forskellige behandlingstilbud og behandlingsprogrammer, fordi de tror, at det vil få dem hurtigere løsladt, eller for at opnå lidt adspredelse i hverdagen. Denne dimension kan og bør diskuteres nøje i relation til den udvikling, for såvidt angår behandlingstanken, som er i gang i kriminalforsorgen i disse år. Men da det falder uden for rammerne af denne artikel at gå yderligere i dybden med dette, vil jeg gemme mine synspunkter desangående til en anden lejlighed.

I den aktuelle undersøgelse blev nye spørgsmål blandt andet: Hvordan går vi mennesker rundt og sætter os mål i tilværelsen? Hvordan kan man forstå, at vi har noget for med tilværelsen? Hvorfor har vi måske ikke noget for? Og hvordan håndterer vi tilværelsen, når vi vil flere ting på en gang, og de forskellige dimensioner gør, at vores tilværelsesprojekt er præget af modstrid og ambivalens? Hvordan kan man forstå, hvad der giver mening for os og ikke giver mening for os? Hvordan kan man forstå det tilsyneladende uforståelige?

Lidt om metode

Med afsæt i dele af Bertelsens (1994) forståelse af tilværelsesprojektet har jeg udført første halvdel af min eksplorative, empiriske undersøgelse af hvordan man blandt andet kan forstå fangers⁴ forholdemåde *i* og *over for* tilværelsen. I denne sammenhæng vil jeg pointere, at betegnelsen *fanger* er valgt helt bevidst fremfor det mere spiselige *indsatte*. Det er der flere grunde til, og jeg vil her angive to. For det første er de mennesker, jeg taler med under afsoning, fanget i et fængsel. For det andet er de på sæt og vis fanget for altid på grund af de handlinger, som de har begået. Fra de *her* refererede fangers eget perspektiv bliver de aldrig fri for »stemplet i panden«, som flere af dem udtrykker det. Dette stempel oplever de såvel fra sig selv (fordømmelse af sig selv som menneske på grund af de begåede handlinger) og fra andre.

Den empiriske del af mit studie bliver udført med løbende dybdegående, kvalitative interview, hvor jeg interviewer fanger under afsoning, i overgangen til en lidt mindre restriktiv tilværelse, hvor vedkommende eksempelvis bor på en af kriminalforsorgens pensioner, og endelig i en næsten »fri« tilværelse, hvor der kan være tale om at bo i egen bolig eller hos familie og med højere eller mindre grad af kontrol fra kriminalforsorgens side, alt efter hvilke vilkår der er for en eventuel prøveløsladelse. I de tilfælde, hvor der er løsladelse ved endt afsoning, fastsættes der ingen vilkår, og dermed er der ingen kontrol fra kriminalforsorgens side.

Således følger studiet i tråd med et økologisk standpunkt i første interviewfase den indvendige og gensidige forbundethed mellem individ og omverden i en lukket setting (Toch, 1992). Men som *kontext-økologisk* udvikelse af denne form for økologisk forskning følges den enkelte fange ud af fængslet blandt andet for at studere overgangen fra den lukkede til den mere åbne eller frie verden, igen set fra fangens oplevelsesmæssige perspektiv (Bronfenbrenner, 1979). Begrebet om tilværelsesprojekt har fokus på intentionelitet og rettetheden mod rettetheden, det vil sige at vi kan sætte os i andres sted, ligesom vi kan sætte os i vores eget sted. Vi kan forholde os til egne og andres handlinger, følelser og forhavende. Denne tankegang som fastholder den indvendige forbundethed mellem individet og dets omverden passer for mig at se ind i en *kontext-økologisk* tænkning. Men det gør mere end det. Således kan en økologiske tænkning, der tenderer mod at blive *for*

4 Det skal bemærkes, at jeg ikke har lavet en undersøgelse, som kan betegnes med den traditionelle term »repræsentativ«. De fanger, jeg har talt med, er udvalgt dels ud fra på forhånd fastlagte kriterier og dels pragmatisk. Det har nemlig været særdeles svært at rekruttere deltagere. Det skyldes både undersøgelsens karakter og fangernes situation. Det er ikke intentionen at denne undersøgelse skal kunne generaliseres til hele fangebefolkningen. I første omgang er der tale om et eksplorativt studie, som kan give en del af et større indblik i fangers egen oplevelse af tilværelsen under og efter afsoning – og af bevægelsen fra fængsel til »frihed«.

kontekstorienteret, afbalanceres konstruktivt med det her præsenterede fænomnologisk inspirerede førstepersonsperspektiv. Den enkeltes tilværelsesprojekt(er) eller mangel på samme undersøger jeg ved at fokusere på konkrete *forholdemåder* i dagliglivet i fængslet og uden for fængslet.

Fra fængsel til delvis »frihed«

I indledningsmanchetten mødte vi en tidligere fange »A« som ikke er med i den projekterede undersøgelse. Men han er tidligere fange, og han fortalte fra sit helt konkrete, levede standpunkt midt på gaden i København i færd med et af sine primære jobs: »At bede om en mønt«. Han berettede med al tydelighed både med sit kropssprog og sit verbale sprog, at overgangen fra den lukkede fængselskontekst til det mere frie liv var mislykket ud fra et rehabiliteringsperspektiv (Hammerlin, 1994; Hammerlin & Kristoffersen, 1998). Det betyder i denne sammenhæng, at A skulle have udviklet en større livsduelighed, en større livskompetence, i det liv, han nu skal leve, end tilfældet er. Det er selvfølgelig ikke muligt at placere ansvaret entydigt. Men A kommunikerede tydeligt, at det hele kunne være lige meget, og i den forholdsvis korte samtale var der ingen selvkritiske perspektiver. Der var aggression, fortvivlelse, sorg og vrede. Han rettede sig imod en tilværelse som stofmisbruger i ambitionen om at flygte fra den hverdagslige livssmerte. En livssmerte og nogle betingelser, som han ikke oplevede at have reel og for ham meningsfyldt indflydelse på. De tilbud, som eksisterer for ham, afviste han med »det kan være lige meget«. Hans forholdemåde forekom særdeles selvdestruktiv og opgivende. Set i forhold til den kontekst og den omverden, han blev løsladt til, er det vældig forståeligt. Der er ingen tilknytning til hverken arbejde, familie eller venner. Bolig har han, men der har han ikke lyst til at være. Og hans beretning om »de andre« på gaden bar præg af foragt og distance. Han er på alle måder isoleret.

Sammen med de fanger, som deltager i min undersøgelse, samtaler og reflekterer jeg på en anden måde, end A og jeg gør i det tilfældige møde på gaden. En af de fanger jeg interviewer, »P«, siger lige før løsladelse:

»... det er det igen ... jeg kan sagtens sidde herinde og sige, jamen helt sikkert det skal jeg nok klare, men jeg ved ikke en skid om det vel ... for jeg har siddet herinde i de år. Sidste gang jeg var ude alene der gik det galt, og så siger man jo ikke, at det helt sikkert ikke går galt igen. Det ved jeg jo først, når jeg står derude ...«

Her præsenterer P sin tvivl om, hvordan han selv vil håndtere mødet med de friere betingelser og de vilkår der er. Han er ikke sikker på, hvordan verden derude egentlig ser ud, og han er hverken sikker på, hvordan han vil forholde sig til verden, eller hvordan verden vil forholde sig til ham.

»J«, en anden fange, beskriver sin oplevelse af overgangen fra fængsel til den lidt friere tilværelse:

... jeg har jo beskrevet ... at man ryger i fængsel, men samfundet kører jo videre. Og så kommer du til en dag, hvor du bliver løsladt, og så skal du spil'ne hoppe på ... den bus eller det tog, som nu samfundet er – i fart. Og det stopper ikke op og tager dig med jo ... og jeg siger hvad skal der blive af mig?

Oplevelsen af at have været sat af samfundsmæssigheden i mange år viser sig i en eksistentiel usikkerhed og angst, ligesom J oplever en konkret usikkerhed over for de konkrete samfundsmæssige betingelser.

J formidler en usikkerhed i forhold til at kunne leve kriminalitetsfrit. J formidler en usikkerhed i forhold til at skulle ind i samfundet igen og deltage, som det man kunne kalde en almindelig samfundsborger.

Kolind (1999) perspektiverer i sin artikel om *den betingede accept* hvilke strategier løsladte fanger, der både ønskede at leve et kriminalitetsfrit liv og i nogen grad følte sig integrerede i samfundet, benyttede i deres bestræbelse på at opnå accept og undgå stigmatisering for såvidt angik deres »fængselsrelaterede fortid« (ibid. p. 46). For Kolind er den betingede accept:

»... en kulturel viden om, hvordan man forholder sig til folk, der er 'anderledes', og om hvordan man som afviger bør opføre sig« (ibid., p. 57).

Hans undersøgelse bygger på kvalitative interview med 16 tidligere fanger, og fokus var på »identitetsstrategier i forhold til det normale samfund« (ibid., p. 45). Kolind viser, hvordan den løsladte oplever og har en uklar position i samfundet. På den ene side har han en devalueret identitet, som også er »kraftigt personlighedsdefinerende« (ibid.), men på den anden side er han en del af »det normale samfund«. Kolind finder nu, at den betingede accept betyder, at der for den løsladte altid er en latent fare for udstødelse. Derfor skal fangen ikke gøre opmærksom på det, som gør ham anderledes, og han skal heller ikke afprøve »sin normalitets grænser«. En konklusion er, at den løsladte internaliserer denne ambivalens, hvilket udmønter sig i et identitetsmæssigt dilemma. Der følger identitetsmæssige problemer af den betingede accept: »Manglende sammenhæng og udvikling i ens selv-identitet, den prestigefattige identitet, og oplevelsen af (...) identitetsmæssige vanskeligheder« (ibid. p. 56). Der er flere interessante perspektiver i artiklen. Men i denne sammenhæng er det tilstrækkeligt at få de oplevelser, som fangerne formidler til mig, bekræftende perspektiveret. Selvom de to undersøgelser har forskelligt udgangspunkt og forskelligt teoretisk analyseapparat, er der sammenfald i fangernes oplevelse af at være løsladt til et

samfund, hvor man, med Kolinds terminologi, skal kunne navigere i feltet mellem indordning ('normaliseringsprojekt') og udstødelse.

Afsluttende om metoden

I tilrettelæggelsen af denne undersøgelse er det i fokus, at den enkelte ikke forstås med udgangspunkt i en diagnose og i personlighedstræk, men som et menneske, der er i en særlig situation, og som har noget at fortælle; et fænomenologisk perspektiv på sig selv og en nærmere beskrevet omverden. Men uanset at der i analysen ikke anvendes en diagnostisk diskurs, har de retspsykiatriske diagnoser i sig selv en social realitet (for uddybning af fangers perspektiv på mentalundersøgelser se evt. Kongshavn, 1987).

J siger:

... Karakterafviger det er sådan en, som ikke kan leve sig ind i andre menneskers følelser, ... en der ikke er normal ... ja normal, men hvad er normal? Og hvordan kan ham undersøgeren egentlig vide det? ...

Ja, J's handling (grov vold og drab) kategoriseres i alle tilfælde som moralsk og etisk uforsvarlig og straffeberettiget af det samfund og af den omverden, som han er en del af. Og han forholder sig moralsk fordømmende til sig selv på den måde, at han betvivler sine rettigheder som almindelig samfundsborger⁵. I et netop overstået interview, hvor han har levet de første par måneder som »fri« mand, beskriver han sig selv som »andenrangsborger«. Hvis vi følger det teoretiske udgangspunkt, er kernen i personligheden tilværelsesprojektet og dets intentionalitet. Når der foretages en sådan handling, bliver spørgsmålet i denne terminologi om J's tilværelsesprojekt er afsporet? Eller kan den grusomme handling, han foretog, overhovedet siges at være en del af hans overordnede om end måske konfliktfyldte rettethed mod sig selv og andre? Det er et blandt flere forskningsspørgsmål, der må stilles.

Men, det er nødvendigt at huske, at et »frit« liv – som teorien om tilværelsesprojektet som almenpsykologisk teori retter sig imod (og rettes af) – adskiller sig fundamentalt fra fangernes. Her vil jeg kun nævne to af mange dimensioner:

- 1) Livet i totalinstitution på grund af psykisk afvigelse og kriminalitet.
- 2) Livet i skyld og skam; stempling og eksklusion – både fra andre og sig selv.

5 Det skal bemærkes, at deltagerne i *denne* undersøgelse finder deres straf berettiget, erkender deres skyld og ansvar, ligesom de fordømmer egne handlinger. Dette har *ikke* været et udvælgelseskriterium, men har vist sig i løbet af undersøgelsen.

Det teoretiske mål i studiet er derfor, som nævnt, hvordan tankerne om tilværelsesprojektet »arter sig« i den ekstreme kontekst og de ekstreme handlingers univers? For overhovedet af finde ud af det er det nødvendigt at fokusere på *forholdemåder* som første skridt, for derigennem at prøve at ud-sige noget om tilværelsesprojektet.

Cases⁶

Vi skal nu se nærmere på dele af de fortællinger, som P og J præsenterer i de interview, jeg udfører med dem, de samtaler, de har med mig.

I de første interview spørger jeg »*hvad er du optaget af?*«, »*hvad er vigtigt i dit liv?*«. Generelt er det forskelligt, hvor meget de forskellige fanger spontant fortæller om deres liv. Nogle vil have meget få cues eller meget lidt konkret indspørgen fra min side. Andre skal og vil have meget konkrete spørgsmål.

Det er en pointe i studiet, at jeg indledningsvist spørger så åbent og ikke-dirigerende som muligt for at forsøge at få et billede af, om fangerne spontant og reflekteret er optagede af noget i deres tilværelse. Fra første-gangsinterviewene er de umiddelbare svar forskellige.

De mænd, jeg taler med, forholder sig ligesom andre mennesker umiddelbart forskelligt. »Kriminelle«, »fanger«, »voldsforbrydere« eller »drabsmænd« er ikke en enkel og homogen gruppe. De har levet forskellige liv både opvækstmæssigt og i deres voksentilværelse, men de fortæller om den samme diagnose og afsoner samme sted.

P og J forekommer efter første møde på hver deres helt forskellige måde at være uengagerede i planlægning af en *aktiv, virksom og udadvendt tilværelse*. Men samtidig er de særdeles optagede af tilværelsen, som, jeg dog får en oplevelse af, slet ikke er, som de kunne ønske. Som det vil vise sig nedenfor, forholder de sig i fængslet, som om de realiserer et indskudt tilværelsesprojekt, der er *påtvunget*, og som langt hen ad vejen sætter egne mål, der ikke har nogen umiddelbar sammenhæng med det liv, som de ønsker at leve efter løsladelse. Pointen i det er, at de må tilpasse sig de isolerede og isolerende livsbetingelser, de lever under, så godt de kan, hvilket de gør på hver deres ret forskellige måde. To måder, som også rangerer forskellige steder, i hvad jeg vil kalde de professionelles og systemets *accept-hierarki*. P passer alle sine forpligtigelser både i og uden for fængslet og har intet misbrug. J passer sit arbejde, men ellers er et stofmisbrug dominerende. I det daglige er hans opførsel dog tilsyneladende uproblematisk – bortset fra når han bliver taget med stof. Refleksionerne over tilværelsen,

6 De to her refererede cases er anonymiserede og slørede. Men begge personer hvis liv er baggrund for de to cases, har givet tilladelse til, at jeg både anvender materialet i foredrag og artikler.

fortiden, nutiden og fremtiden foregår for begges vedkommende under afsoningen oftest sammen med en fortrolig medfange og i samtalerne med de respektive psykologer.

Jeg skal bemærke, at de umiddelbare analyser ikke tager stilling til det moralsk rimelige eller urimelige i, at de mennesker, jeg taler med, har det, som de har og forholder sig, som de gør. Jeg forsøger at formidle beskrivelser og tentative, teoretisk informerede analyser.

P – i fængslet

Første interviewfase

P synes for en umiddelbar betragtning – *under afsoning i fængslet* – at reflektere over tilværelsen (han formidler ønsker og håb, men også usikkerhed og angst), men viger bort fra handlinger, der kunne forme hans liv i det, der *samfundsmæssigt* vurderes som en progressiv retning. Han har arbejde under afsoningen, ligesom han i en periode deltager i et fast samtaleforløb med en psykolog, som han godt kan lide at tale med. P indtager en mængde hash og til tider hårde stoffer. Og han lægger ikke skjul på, at han bedøver sig. Han reflekterer lidt over, at hans fremtid er usikker; både når det gælder job, bolig, familie og stoffer/alkohol – og at han er, hvad jeg med en parafrasering over Bertelsen (2000) vil betegne, som i et væld af *ikke-muligheder*.

Han forekommer – *i den første tid efter løsladelse* – på trods af tanker om at rette sig på en anden måde – at lade sig glide med strømmen. Hvis man imidlertid går lidt dybere i interviewene, viser det sig, at han faktisk oplever, at han næsten ikke kan håndtere sit liv. Baggrunden er, at han har haft en meget svær opvækst og senere gadeliv, et forlist parforhold og et barn, han ikke ser. Og at han nu efter godt en fjerdedel af livet i fængsel ikke har redskaber til at leve i »det normale samfund«. Derudover er han ofte tynget af skyld og skam over sin kriminalitet. Jeg finder indtil nu én klart reflekteret retning i hans tilværelsesprojekt. »Jeg vil selv bestemme, systemet har haft sin chance«. Ellers er der ansatser – forformer – til en mere konsistent og intentionel rettedhed mod: At finde arbejde, at finde den mest optimale boligform, afklare sit forhold til sine forældre, finde ud af hvordan han skal gebærde sig over for sit barn, at tackle konsekvenserne af den begåede kriminalitet – afbrudt af pauser, hvor han forsvinder for en stund i hash og heroin tåger. Men handleniveauet?

P beskriver sig selv på flere måder, men følgende sammenskrivning fra første interviewfase med otte måneder tilbage af afsoningen dækker fyldestgørende:

... hvem er jeg ... det er sgu da et godt spørgsmål ... altså ... har mine flip indimellem, hvor der er godt med høj musik fx ... jeg vil nok

beskrive mig selv som stille og rolig. Og indelukket, meget isoleret ... det vil jeg sgu nok ... jeg er i hvert fald blevet det ikk'.

På den anden side giver han udtryk for ikke at ville finde sig i noget.

P præsenterer her et billede af sig selv, som umiddelbart passer dårligt med det faktum, at han har begået flere voldelige og krænkende overgreb. Det harmonerer heller ikke med det forhold, at han har levet et råt gadeliv med alt, hvad det indebærer. Jeg får imidlertid en fornemmelse af (hvilket underbygges i de følgende interview jeg indtil videre har haft), at han vitterlig ser sig selv som en følsom og tilbageholdende/vigende person. I de konkrete fortællinger beskriver P sig selv som ansvarlig for de handlinger, han har begået, men han fastholder, at stof og piller har været medvirkende til, at han har gjort som han har.

Jeg spørger P, hvad han har haft af gode grunde til at deltage i et samtaleforløb, og om denne indsats har betydet en forandring.

P forklarer:

... Jamen det er sådan noget som at finde ud af, hvor fanden den er gal henne (meget stille tonefald): hvorfor jeg reagerer, som jeg reagerer...

Jeg undersøger, om han oplever at være blevet klogere på det?

... Både ja og nej, for jeg ved fortsat ikke, hvorfor jeg har gjort de ting, jeg har gjort vel, men ... jeg vil da nok sige, der er visse ting, hvor jeg er kommet til at *tænke lidt anderledes* ikk' det er sgu svært at forklare ...

P har ingen forventninger om, at det nogensinde bliver nemt at leve med sig selv og sin kriminalitet.

Det umiddelbare tema er psykologsamtalerne, og hvorvidt de har gjort en forskel for ham. Han har forholdt sig til forløbet, og han oplever at have fået noget ud af det. Han beskriver, at det har sat tanker i gang hos ham og sammenholdt med, hvordan han i øvrigt forholder sig meget passivt og tilbageholdende, har han kunnet bruge de faste rammer og den hyppige kontakt til noget. Men, – det dominerende tema er skylden og skammen. Disse emotioner har på en måde en strukturerende indflydelse på hans tilværelse. Han fortæller senere i undersøgelsen, at det er svært for ham at forestille sig at skulle løslades, fordi han oplever at have et sort stempel i panden, hvorfor han både konkret og på et psykologisk plan må gemme sig for omverden – og for sig selv.

I næste interview ca. halvanden måned før løsladelse er temaet fortsat skyld og skam – anger. Denne gang fortæller han:

... Jeg vil sige ... man kan godt sige, at på en måde har jeg lært at leve med det ikk' ... jeg vil egentlig omformulere det og sige, at jeg har vænnet mig til, at det er sket ... men derfra og så til at sige, at jeg har lært at leve med det, det er ... det er lidt at overdrive. Det har jeg jo ikke, jeg har det jo stadigvæk enormt dårligt, når jeg tænker på det... det er min kvajer ...

På andre tidspunkter i interviewet ville man kunne sige, at P verbalt forholder sig »distancerende« eller »ansvarsfralæggende« til sin kriminalitet og til sig selv efter devisen: »Nu kan jeg ikke blive hængende i det ... livet må gå videre«. Men man kan også forstå det sådan, at han (søger) at rette sig mod andre dimensioner i sin tilværelse end kriminaliteten og en identitet som kriminel. I kontakten med P, i samtalerne med ham, er det dog helt evident, at han bliver berørt og reagerer kropsligt ... og verbalt. Det stiller krav til interviewerens rummelighed, empati og konfrontation – og helt omsluttende en nænsomhed (jf. Fog, 1994a og 1994b; Mathiassen, 1997; 1998).

Så, på den ene side forholder P sig distancerende til sin handling, på den anden side bliver han helt overvældet og til tider oplugt af det. Derfor er det:

... Ja, jeg ved sgu godt, at jeg har gjort det ... det har vi også snakket om før, men det er sgu nemmere bare at sige, jamen jeg kan ikke huske en skid, for så siger du ligesom samtidig, at det er ligemeget ...

Her formulerer P, hvordan han kan overleve på et psykologisk plan, hvis han lader, som om at han ikke kan huske, for så er det hændte ikke så nærværende og det bliver muligt at være i kroppen. Hans forholdemåde over for sig selv og kriminaliteten strukturerer og organiserer hans tilværelse.

En fortolkning kunne være, at P nu halvanden måned før løsladelse verbaliserer et konfliktfyldt tilværelsesprojekt. Det synes spændt ud imellem de to poler, der hedder: 1) Rudimentært engagement i en (erhvervs)aktiv og selvstændig (uden negativ afhængighed af system og familie) tilværelse. Herunder lægge spekulationen om sig selv som »sådan en« (altså stigmaet) på hylden. 2) Tilbagetrækning fra omverden ved at indtage stoffer og flytte sig fysisk, hver gang der er konfrontation med årsagen til fængselsopholdet og skyld- skamfølelsen.

Hvordan kan jeg underbygge denne antagelse? Jo, for hvis man ser, hvordan han lever *i fængslet*, så indtager han en mængde stof, hvilket han betegner som virkelighedsflugt. Han glider ud af konflikter med såvel medfanger som personale; forekomme livstræt – livs-ræd. Det eneste, han roser, er »mit arbejde«. Og omverden *er* jo sådan beskaffen, at der er mulighed for at få en eller anden form for »stof«, der er mulighed for at undgå konfrontation. Det er imidlertid begrænset, hvor meningsfyldt et arbejde eller uddannelse man kan tilbyde i fængslet, og dermed ville man med

Tochs (1992) ord kunne sige, at der er et dårligt »match« mellem P og den omverden, han befinder sig i, hvis det drejer sig om rehabilitering. Så P benytter *de* mulighedsbetingelser, der er i fængslet, og som er *kendte* for ham, ud fra det liv han førte uden for fængslet og under tidligere fængselsophold. Omverden eller konteksten tilbyder ham med andre ord nogle kendte del-arenaer at bevæge sig på, som ligner noget, han kender fra sit tidligere liv. På samme tid som konteksten må siges at begrænse de alternative handlemuligheder, som har en personlig mening for P. Endelig oplever P ikke at have reel indflydelse på sine betingelser i fængslet – ud over på sin arbejdsplads. Så en verbaliseret *tilsyneladende* ligeegyldighed bliver til tider konsekvensen. Fx i en samtale om, at han er blevet frataget udgang fra fængslet, fordi han har røget hash:

... Man kan godt sige, det er ærgerligt, men det er igen det der altså, for mig er det ligefedt, altså jeg er sgu ligeglad ikk'. Altså den eneste grund til, at jeg vil have udgang, det er for min families skyld. Altså for mig, der kan det være ligegyldigt. Fuldstændigt ...

Det er svært at opretholde forbindelsen til familien i fængslet:

... Jeg har dårlig samvittighed, fordi hver gang jeg ringer ikk', jamen så er det ... 100 år siden, jeg skulle have ringet ikk' ... og hver gang så skal man finde på en eller anden dødssyg undskyldning ... selvom der ikke er nogen ... fordi jeg kan sgu bare gå ned og tage den telefon. Men det er ikke let, fordi man har hele tiden det der i bagehovedet, at jamen der er en eller anden (betjent på kontoret, hvor telefonen står), der lytter ... og det gør det sgu svært at snakke sådan helt åbent, synes jeg ...

I første del af beskrivelsen her er subjektsiden ekspliciteret som svag. P fremstiller sig selv, som en der burde tage sig sammen. Hvis beskrivelsen stoppede der, kunne det være fristende udelukkende at fokusere på *træk ved ham* og overveje, hvordan man kunne »træne ham til« og hvorledes han kunne »øve sig i« at blive bedre til at realisere denne handling. Men, da han får beskrevet den konkrete setting (omverdensbeskrivelsen), viser der sig bindinger og rutiner i det konkrete miljø, som også giver P problemer med at realisere sin intention om at ringe til sine forældre. Derfor kunne han måske i virkeligheden godt »tage sig sammen« til at ringe, hvis han ikke oplevede den kontrol og indskrænkelse af sin privatsfære. Jeg vil pointere, at dette ikke betyder, at alle fanger reagerer på denne måde over for disse betingelser. Det har jeg oplevet i min *tidligere* praksis som fængselspsykolog, men det underbygges også af Tochs (ibid.) pointe om, at forskellige fanger reagerer forskelligt på forholdsvist ens miljøer, ligesom det samme miljø kan reagere forskelligt alt efter hvilken fange det drejer sig om.

I de mange sekvenser, hvor vi taler om fremtiden, er P's gennemgående ytring:

... Det ved jeg ikke, det kan jeg ikke gøre noget ved, før jeg kommer ud, fængslet har svigtet, jeg skal bare ud på fuld tid og så se, hvad der sker... Jeg prøver faktisk på at lade være (med at gøre mig overvejelser om fremtiden), for den fremtid den er lige så usikker, som noget det overhovedet kan være ... Det værste, der kan ske, er, at jeg ryger i spjældet igen ...

Men én ting er helt fremherskende – den tidligere nævnte trang til selv at bestemme.

... På arbejdet, jamen der kan jeg få lov at køre tingene i mit helt eget tempo, ikk' ...

Jeg spørger P, hvem, han oplever, bestemmer i hans liv:

... Det gør jeg *selv*, det har jeg altid gjort ... selvfølgelig er der nogen (betjente og overvagtimestre), der prøver på, *prøver på!* at bestemme over mig, men det får de da ikke lov til ...

Umiddelbart før løsladelse er P optaget af fremtiden og bekymret:

... det er det igen ... jeg kan sagtens sidde herinde og sige, jamen helt sikkert det skal jeg nok klare, men jeg ved ikke en skid om, om jeg klarer det, vel?! ... for jeg har siddet herinde i de år. Sidste gang jeg var ude alene, jamen der drak jeg mig skide hamrende fuld ikk' ... og der gik det galt ikk' ... og så siger man jo ikke, selvfølgelig render jeg ikke ud og drikker mig skidefuld igen ... det ved jeg jo først, når jeg står derude ... når jeg tænker over det ... så har jeg jo ikke prøvet ...

Her bliver spekulationerne over overgangen imellem den lukkede kontekst og det »frie liv« tydelig. P ved, at hans tid som fange i fængslet har bragt ham på afstand af samfundet udenfor, og han er usikker på sine egne positive kompetencer, når det gælder at skulle håndtere udfordringer og muligheder.

Løsladt

Anden interviewfase

Første interview i denne fase er præget af optimisme og positiv overraskelse. Det er gået meget bedre, end P havde forventet. Familien har ikke slået hånden af ham, og han synes, de så ud til at have det godt. Det er ander-

ledes at tale med P. Samtalen forløber mere frit, og P virker slet ikke så pessimistisk og negativt indstillet. Han er fortsat meget usikker og bange for det liv, han lige er trådt ud i. Og han reflekterer en del over alle de temaer, der er betydningsfulde. Forældrene har forbigået hans fængselsophold og kriminalitet i tavshed, og P har ikke selv taget det op. En af hans søskende presser ham og prøver at få ham til fortsat at forholde sig til sin kriminalitet.

Som nævnt tidligere kan P's liv forstås sådan, at han er i et væld af *ikke-muligheder*. Samtidig finder jeg forholdemåder, der tyder på, at P gerne vil holde op med at kredse om sin kriminalitet og om sine skyld- og skamfølelser. Det er, som om han formidler en *figur* i sit tilværelsesprojekt, som hedder »Jeg må se at komme videre«. Denne figur er ikke en intentionel rettedhed mod egen forholdemåde. Hvis det var tilfældet, ville P *bevæge* sig ad en anden *dimension* i sit tilværelsesprojekt. Han ville ikke vedblive med at forsøge at finde grunde til og forståelse for grunde til den begåede kriminalitet. Men *figuren* eller beskrivelsen af, hvad der kunne blive til en intentionel rettedhed mod andre mål, nemlig ambitionen om at lægge fortiden bag sig og komme videre i livet, forstyrres af en moster, som vil have ham i tale netop om kriminaliteten og hvordan han kan leve med det.

Ligeledes forstyrres det, som jeg vil kalde hans *undgåelsesprojekt*. Et undgåelsesprojekt er blandt andet karakteriseret ved, at et individ bevidst og intentionelt handler på bestemte måder, velvidende at disse handlemåder bidrager til at modvirke det, vedkommende *også* gerne vil realisere. I P's tilfælde karakteriserer jeg hans indtagelse af forskellige euforiserende stoffer som et sådant undgåelsesprojekt, fordi han gentagende gange i interviewene giver udtryk for, at han bedøver sig for at få fred for alle de uoverskuelige tanker, blandt andet om fremtiden, men også om sin egen identitet. Forstyrrelsen af P's undgåelsesprojekt opstår, fordi en fætter bliver ved med at presse ham til at stoppe sit (mis)brug. Men, dette pres arbejder imod, hvad jeg ser som den mest konsistente retning i P's tilværelsesprojekt nemlig hvad jeg vil kalde *selvbestemmelsesdimensionen*. Det er næsten som en catch 22, hvor P vil beholde den sidste rest af selvbestemmelse, som *han* definerer det, og som *han* oplever det: Sit (mis)brug. Men samtidig vil han egentlig også gerne have et arbejde og komme videre i andre livsbaner. Imidlertid er det sådan, at de tiltag, han måtte skulle gøre, vil betyde, at han oplever sit selvbestemmelsesrum kompromitteret og dermed den mest stabile retning, han oplever i sit tilværelsesprojekt.

Tre måneder efter løsladelse

Nu er der for første gang gedigne tegn på, at han er ved at lade sig gribe af »den sociale inerti« (Karpatschhof, 2001). Det er, som om han ikke kan frigøre sig fra den inerti, der hersker i hjemmet. Forældrene har alligevel ikke forandret sig så meget:

... På min fødselsdag der sad hun (moderen) og påstod, at hun havde ædt 50 piller eller sådan noget, og vi var nødt til at køre hende ud på skadestuen ... så sad hun der med alle pillerne i hånden, og så havde hun slet ikke ædt nogen af dem alligevel. ... i min søsters tilfælde der er det heroin, og i min mors tilfælde er det alkohol ... det er vist mig der har været lidt blind ... det er også nok til, at jeg skal i hvert fald væk fra det hus her ...

Og faderen:

... Der på min fødselsdag, der sad han og sagde, at jeg var en underlig en, fordi jeg ikke drak ...

Når vi her betoner omverdensbeskrivelsen som en vigtig del af forståelsen for, hvordan den enkelte forholder sig eller retter sig mod sin omverden, bliver det tydeligt, at aktørerne her så at sige trækker P i det, man fra et habiliteringsstandpunkt ville kalde negativ retning. Det personlige udviklingsarbejde, som P har lavet i fængslet – blandt andet i sine samtaler med psykolog og enkelte fra personalet – kræver støtte og bekræftelse. Man kunne med inspiration fra tilknytningsteorien (Ainsworth & Bowlby, 1989; 1991) sige, at P har brug for en tryk base at tanke op på, når han skal forsøge at få de rudimentære ændringer i sin rettethed mod sig selv og andre til at dominere livsvirksomheden. Men i konfrontationen med hjemmet går der så at sige til frontalangreb på de ansatser til alternativ rettethed, som P fortæller om i de her refererede interview. Det kan opleves som at bede en blind mand om at se, når vi kræver af mennesker som P, at de skal blive »gode og repektable samfundsborgere«. Stürup (1968) nævnte i sin beskrivelse af det daværende arbejde i Anstalten ved Herstedvester, som blev udført ud fra hans *humanistiske* og *eksistentielle* menneskesyn, at fangerne skulle hjælpes, så de kunne blive sådanne samfundsborgere. Men det er som nævnt nok til tider for ambitiøst. Det er nemlig svært for P at finde bolig og det job, han vil have. Der ikke nogen, der skal bestemme over ham, og det, han skal arbejde med, skal give mening:

... Jamen, det er nok også det, at jeg vil helst ikke snakke med ham (socialrådgiveren), fordi nu er vi lige kommet over den der prøvetid, jeg fik til at finde noget arbejde ...

Og hvad så?

... Ja, så risikerer jeg jo at blive smidt i aktivering, det vil jeg jo helst være fri for ...

Når jeg spørger P, om han vil gå på kompromis med sine krav, glider han af, og han lægger ikke skjul på, at han er ved at være træt af det hele og tæt

på at opgive. P tør ikke flytte for sig selv i egen bolig, fordi han er bange for at blive ensom. I stedet er han begyndt at komme i den by, hvor han lige efter løsladelsen slet ikke turde vise sig. Han får sine leverancer derfra og lidt selskab. Og adskillige gange i interviewet fremhæver han, at der er risiko for, at han »render ind i de forkerte mennesker«.

Nu er der to tendenser, der trækker i hver sin retning:

- 1) Fastholde tilbagetrækningen fra og den delvise afvisning af det gamle miljø, men blive ensom og mærkelig.
- 2) Bryde isolationen med risiko for at lave ny kriminalitet.

P bruger stadig misbruget til at flygte fra det konkrete liv, som han ikke kan overskue. Han fastholder ønsket om et arbejde til normal løn, og han fastholder, at han ikke bliver afhængig af stof, fordi han ved, det betyder en kriminel karriere. Men han ser ikke ud til at være indstillet på at stoppe sit (mis)brug. Jeg vurderer, at det, han retter sig imod, er at undgå et aktivt, samfundsmæssigt liv, som han alligevel ikke har mulighed for at blive deltager i. Man kunne sige, at der er fordele for P, hvis han begik fornyet kriminalitet. Så ville han blive fængslet igen og komme til et sted, hvor man kender hans situation, og hvor der ikke var så mange uoverskuelige krav. Det skal nævnes, at P selv ser sammenhænge imellem det kaotiske liv, han har levet, og de overgreb, han selv har været udsat for, og så hans nuværende situation. Oplevelsen af den sammenhæng er udviklet i fængslet.

Efter sidste interview sidder jeg med en mere pessimistisk fortolkning end efter de tidligere. P bevæger sig langsomt – resigneret – hen imod en kriminel løbebane. Der er ikke rigtigt andet – for ham at se. Når det bringes på bane, at han muligvis kan søge bistand og hjælp både til sine beskæftigelsesmæssige problemer og sine psykologiske problemer, afviser han med den begrundelse, at han vil klare sig selv, og at han ikke vil fortælle endnu en ny person om sig selv. Hans selvbestemmelsesprojekt bliver det dominerende og blokerer for den samfundsmæssigt mere acceptable »resocialisering«. Men på den anden side må man spørge sig selv, hvilke reelle muligheder han har for at finde bolig og beskæftigelse. De job og de boliger han har søgt indtil videre, er der kommet afslag på.

Foreløbig opsamling

Vi ser, at overgangen fra livet i fængslet til livet uden for fængslet er meget svær for P. Han ønskede sig under sin afsoning en tilværelse uden misbrug og med arbejde og egen bolig, når han blev løsladt. Samtidig var han meget usikker på, om det ville lykkes. Det var en klar figur i hans tilværelsesprojekt, at han ikke ville begå ligeartet kriminalitet. Han reflekterede ligeledes over, at han havde forandret sig og måske ikke passede så godt

ind i sit tidligere miljø. Både når det gjaldt de kammerater, han havde, og familien. Og han fik ret. Der er ikke rigtigt nogen plads til ham med sine delvist forandrede intentioner og forholdemåder. På den anden side kan han ikke fastholde sit ønske om at være stoffri og dermed forbedre sine muligheder for at deltage i det samfundsliv, han har en forestilling om, men ikke nogen levet erfaring med. Så selvom han i den anden setting – det lukkede fængsel – var vældigt indstillet på at ændre tilværelsesstil, når han kom ud, ja så magter han ikke at holde fast i det, når han er derude i »friheden«.

Det kunne også se ud til, at når det gælder mennesker, som både er udsatte og socialt marginaliserede før, under og efter afsoning, så vil det være frugtbart at supplere med et mere kritisk psykologisk inspireret blik på de konkrete betingelser, handlemuligheder og begrænsninger; og på den enkeltes oplevelse af at have indflydelse på og rådighed over egne betingelser (jf. bl.a. Dreier, 1994)⁷. Ikke som afløsning af den almenpsykologiske tænkning om tilværelsesprojektet, men som en betoning af kontekstens meget afgørende betydning – i dette tilfælde som begrænsning. Der kan være fare for, at vægtningen af den intentionelle rettet, den bevidste eller ubevidste målrettethed, kommer til at tildele individet *for* megen ansvarlighed i en særdeles begrænsende og begrænset verden. Men det skal fastholdes, at det samtidige fokus på den enkeltes forehavender – tilværelsesprojekter – set i forhold til omverden, på den anden side også hjælper os til at bevare subjektet i fokus som et handlende, skabende og virksomt subjekt, der ikke er udleveret til en mekanisk undertrykkelse af de snærende betingelser⁸. Således også i P's case. Han har tydeligvis ikke mange chancer for at realisere de udviklede ansatser til et alternativt tilværelsesprojekt sammenlignet med hans tidligere kriminelle og »subkulturelle« gadeliv og liv som misbruger. Omvendt har han under afsoning haft mulighed for at få nogen hjælp, hvilket han kun delvist har udnyttet. Endvidere vil han heller ikke i dag risikere at tage imod hjælp igen. Både fordi det er svært følelsesmæssigt, men også fordi det vil koste ham penge. Derfor præsenterer han et billede af sig selv på forvaltningen, som en der er ved at få styr på tilværelsen, og selv (!) vil forsøge at klare sig, hvilket (sandsynligvis) gør, at de holder sig tilbage. Men han kan ikke få job og lejlighed. Så på denne måde eksemplificerer han på glimrende vis, hvordan omverden påvirker subjektets handlinger og forholdemåder, men også hvordan subjektet påvirker omverden og dennes forholdemåder – det indvendige og gensidige forhold.

7 Tak til Erik Axel, lektor i psykologi på RUC, for opmærksomheden på disse perspektiver og efterfølgende konstruktiv diskussion.

8 Hvilket, såvidt jeg forstår Dreier (1993), ikke står i modstrid med hans teoretisk udlægning, der betoner den subjektvidenskabelige tilgang.

J – i overgangen til det mere »frie« liv***Første interviewfase***

J har ikke noget (mis)brug og reflekterer over sit liv før og efter forbrydelsen, ligesom han er meget optaget af skyld. Han vil bo afsides gerne med sin kæreste, udvikle sit forhold til sine børn og i øvrigt passe sig selv. Han oplever at have forandret sig under sin afsoning.

J beskriver, i modsætning til P, sit liv før den begåede kriminalitet som et liv med mål og retning. En håndværksmæssig karriere var i fuld sving, børnene var under opvækst, og parforholdet fungerede nogenlunde. Hans overordnede tilværelsesprojekt gik ud på at tjene penge, have et flot hjem, køre i en god bil og have det sjovt med vennerne. Han fortæller nu ca. 8 år senere, at det ikke var særligt reflekteret, og at han helt har ændret livsstil og livsfilosofi. Dengang gik alt tilsyneladende godt, indtil det private liv faldt fra hinanden. Som konsekvens heraf fortæller J, at han en dag »gik i sort«, og at det først meget senere gik op for ham, hvad han havde gjort.

Nu bekræfter J, at hans rettethed i tilværelsen er af en anden kvalitet og med andre mål:

... Jamen, jeg skal ikke ud og ... danne en vennekreds. Jeg er ikke social. Jeg kan såmænd sagtens sidde i ... en hytte ude i skoven ... Jeg ved ikke om det er min vision, men ... Hvis det er mit lod ... jamen så er det det. Jeg kan godt lide ro ... Jeg var meget materiel førhen, det er jeg ikke mere – det er ligegyldigt ... Jeg passer mine ting, men jeg sætter ikke arbejdet højest ...

Jeg spørger J, om han har nogle drømme og ønsker:

... næææh ... jo jeg vil godt være rig ... Jeg ved ikke, hvad jeg ønsker. (Tænker) Jeg synes livet er kompliceret ...

J har under hele sin afsoning haft godt arbejde, en kæreste og fast psykolog, som han taler særdeles rosende. J giver udtryk for nu at prioritere samværet med og opdragelsen af børnene og besøg hos kæresten, ligesom han passer sit arbejde og har kontakt med sin familie. Han skal på dette tidspunkt snart overgå til mere frie vilkår og flytte i lejlighed – på weekendbasis. Men, siger han:

... Jeg har ikke været ude at se lejligheden. Jeg kan ikke forholde mig til det...

J bekræfter, at han er i vildrede, fordi han ikke ved, hvad han skal ud til:

... Ja ... jeg har jo beskrevet ... at man ryger i fængsel ... samfundet kører videre jo, og så bliver du ... kommer du til en dag, hvor du bliver løsladt og så skal du ... spilme hoppe på ... den bus eller det tog, som nu er samfundet i fart. Og det stopper ikke op og tager dig med jo...

Og i slutningen af denne sekvens bekræfter J, at han er urolig

... Jo, for jeg siger, hvad skal der blive af mig? ...

Disse sekvenser er valgt ud for at illustrere, hvordan baggrunden for J's forholdemåder over for sig selv, sit liv og sin fremtid er konkret usikkerhed over for sine livsbetingelser og eksistentiel usikkerhed. Han fortæller i dette første interview om alle de praktiske forhindringer og udfordringer (mangel på sygesikringskort og dermed ingen mulighed for at identificere sig, støjen, overgang til selvbestemmelse frem for det trygge fængsel, overgang til »frihed« uden nøglerne i låsen klokken halv-ti, for blot at nævne enkelte dimensioner). Men han fortæller også om oplevelsen af ikke at være en person. Bevægelsen har fænomenologisk set været fra et aktivt liv, til et liv som nummer bag de trygge mure med en personlig udviklingsproces, til et liv i ingenmandsland; og nu,- med en konkret rettedhed mod det mere frie liv i den brede forstand af ordet – uden konkrete mure. Men har J noget for? Har han en retning eller flere retninger, når han reflekterer over sin kommende tilværelse?

Direkte adspurgt ser vi jo, at han er bange og usikker. Men i skildringen af hverdag viser der sig flere retninger i tilværelsesprojektet.

Da jeg spørger, hvad han er følelsesmæssigt optaget af i sit liv svarer han prompte:

... Det er samværet med mine børn ...

J beskriver ikke, at han kæmper for at få samvær i de tilfælde, hvor det viser sig umuligt. Han forholder sig umiddelbart tilbageholdende, måske resigneret:

... Jamen tingene er, som de er ... det forsøger jeg ikke at ændre på .. Det er ikke alene det, vi snakker om nu. Men altså ... bliver jeg pålagt et eller andet mod min vilje, så affinder jeg mig med det ved at sige, jamen ... jamen det er, som det er ...

Det er ikke en forholdemåde, J har tilegnet sig i fængslet, om end han måske retter sig mere resigneret på grund af opholdet. Jeg forsøger at få det perspektiveret i relation til fængslet som begrænsende og kontrollerende.

Men J fastholder, at han generelt affinder sig med sine betingelser. Fængselsopholdet kommenterer han på denne måde:

... Neej altså, jeg har ikke oplevet mit ophold derinde som at jeg blev knægtet ...

Såvel i hans konkrete beskrivelser af hans hverdagsliv og i hans selvrefleksive forholdene sig viser der sig noget tilbageholdende og resigneret. Indtil videre er J positiv over for sit ophold i fængslet, og han beskriver, hvordan han begår sig, hvordan han forholder sig afventende og kontrolleret i de situationer, hvor fængselsregimet tager over med urimelige indsatser. Han beskriver sig selv som værende i stand til at håndtere provokerende situationer med ro og ellers være god til at finde de pladser, som tjener hans ønsker og mål i hverdagen på bedste måde.

Men, J forekommer ikke lettet og optimistisk, tværtimod. Jeg forstår, at anger og skyldfølelse – som i P's liv – er betydningsfulde og organiserende for J's tilværelse. Refleksionerne over den begåede kriminalitet og sig selv har en anden kvalitet, men jeg ser fællesstræk i konsekvenserne af skyld- og skamoplevelser:

J tager en dyb indånding og siger:

... Ja, anger har fyldt meget ... og det gør det stadig væk ... jeg bliver ikke løsladt, jeg skal bare ud og afsone videre, ikk'. Det er ikke straffens længde der betyder noget ... Jeg har noget andet at slås med, ikk' ...

J vil gerne prøve at beskrive, hvordan han håndterer det. Hvordan han forholder sig *til angeren*.

J tager igen en dyb indånding og tænker længe, han siger så:

... Det er jo en mærkelig størrelse at arbejde med. Altså der er nogle dage om året, hvor jeg har det skidt, altså op til og under (kriminaliteten), ikk' ... Mmm det kan være op til offerets fødselsdag, og det kan være til dagen, hvor jeg begik kriminaliteten, det kan ... Altså det ... det er jo tilbagevendende år for år. ... Nej, det forsvinder aldrig, og jeg har et billede på nethinden stadigvæk, eller nogle billeder på nethinden, som jeg heller ikke kan ... kunne jeg bare lagre dem sammen med hændelsen. Ikke glemme det, men lagre dem, ikk' ...

J fortæller om sin oplevelse af, hvad man kunne betegne som at være *fange af sin forbrydelse*. Han konstaterer i tråd med de øvrige eksempler, at »sådan er det nu engang«. Det fænomen, jeg umiddelbart betegnede som *resigneret forholdemåde*. J overvejer at tale med en psykolog – men han vil gerne prøve at klare det selv. J's eksempler på, hvordan han kan opleve

angst i sin hverdag, understøtter min konklusion om, at hans øjeblikkelige anger, og hans forholdemåder til angeren virker organiserende ind på hans *potentielle udvikling af et mere livfuldt tilværelsesprojekt*⁹.

Men J vil gerne klare det selv i stedet for at søge hjælp. Og i en af hans begrundelser viser der sig måske alligevel indikationer på, at han har oplevet fængselsopholdet mere tærende, end han vil udtrykke direkte i interviewene:

... åååårrr ja, det vil give mig meget, det vil give mig meget. Jamen det ... jeg tror også, det har noget med min ... min selvtillid at gøre ... selvværd, hvis jeg overhovedet har mere tilbage snart ...

J's selvoplevelse er ændret af forbrydelsen og straffen.

... Jaaaa ... (tænker) jeg føler en gang imellem, at ... (tænker) altså man er jo et dårligt menneske, når jeg har lavet det, jeg har gjort, jo, ikk' også? ... Giver det mig i det hele taget ret til at ... at have de rettigheder, som andre mennesker har ... (tænker) ...

J overvejer atter, om han med sin handling har fortabt sin menneske-ret?

Og vi må spørge, om det er relevant og rimeligt at stille spørgsmål til hans menneskelighed i almenpsykologisk forstand. Med de tidligere betragtninger in mente er det imidlertid nødvendigt at undersøge, hvilke figurer og dimensioner der viser sig i J's forholdemåder, og hvorvidt de peger hen imod eller væk fra det særligt menneskelige. Tiden i fængslet har givet J mulighed for eftertanke og revision af sine tidligere livsmål. Vi har set, at det hurtige, materielle liv ikke længere spontant viser sig som eftertragtelssværdigt. J forholder sig reflekteret til sig selv og er rettet mod at finde ud af, hvordan han kan leve videre med skylden, angeren og på det konkrete plan familien – børnene. De konkrete samfundsmæssige betingelser forstået som job og bolig er umiddelbart i orden. Men i en detailbeskrivelse af sit ansættelsesforhold formidler J en oplevelse af at blive udnyttet, fordi han er tidligere fængselsindsat og stadig hører under kriminalforsorgen. Han oplever det i forhold til konkrete arbejdsopgaver, som er urimelige, og som ingen andre bliver afkrævet, og han oplever det i tiltaleformen over for ham. Boligen er han glad for, men han lukker omverden ude og lever meget isoleret. Konkret beskriver han sig selv som »andenrangsborger«. Både i egen og andres forståelse.

9 Endvidere er der tegn på, at J i en eller anden grad er traumatiseret – måske PTSD – af sin forbrydelse (se afslutningen af casegennemgangen i denne artikel), idet han kan beskrive, hvordan det forfølger ham i billeder. Til tider præger det hans hverdagsliv; til tider forstyrrer det hans hverdagsliv, og han er i nogle situationer handicappet af det. Denne dimension i materialet skal der arbejdes videre med, før jeg kan uddybe det nærmere.

I arbejdet med de eksistentielle spørgsmål, som optager ham meget, læser han de store filosoffer, og om denne læsning siger han:

... netop om hvornår man kan tillade sig at blive vred ... i hvilke situationer, mildhed ... sindsro. Den søger jeg jo selv, sindsroen ikk' ...

J søger ikke tilgivelse:

... Nej, nej, jeg søger ikke ... ikke en ... jeg søger ikke nogen tilgivelse, altså det ... kan jeg bare ... ad åre finde forståelse for hvorfor ... Jeg tænker, det er min skyld, at X ikke er mere ... det siger vel alt ...

Psykologen skulle hjælpe J med at leve videre med sin forbrydelse, hvilket for ham at se var det primære formål med psykologsamtaler. Han vurderer hjælpen positivt:

... Jeg fandt jo egentlig ud af, at det var ... det hjalp mig jo. ... Det gav mig nogle indgangsvinkler ... jeg så mig selv på en anden måde lige pludselig også jo. Og måske kunne der være en forståelse for ... hvorfor jeg gjorde, havde gjort, som jeg ... men alligevel har jeg ikke en forståelse for det ... det er svært ... det er en gråzone ...

Det er, som om J (og de andre fanger, jeg har talt med, som angrer) savner en gestalt, en kohærent forståelse af, hvordan han kunne begå den ekstreme handling, som han har. Men der er tidvist en søgen efter en eller anden form for mening i det forfærdelige. Det må ikke forveksles med et ønske om tilgivelse eller undskyldning. Det skal ligeledes heller ikke forstås som ansvarsfralæggelse. Det opleves som en søgen efter at forstå, hvordan J (og de andre jeg refererer til ovenfor) kunne gøre noget, der er så umenneskeligt og/eller urimeligt og utilgiveligt. Af og til er der begrundelser, som tjener som delforklaringer, men tilbage er dyb undren og fortvivlelse. Igen skal jeg minde om, at jeg ikke præsenterer et generelt eller repræsentativt billede. Jeg formidler oplevelser skildret af folk, som angrer og ikke forstår, men gerne vil prøve at forstå. (se evt. Salvesen, 1991; 1999).

I sin skildring af skilmissen og krisen fortæller J:

... jeg havde jo en brist ... det må jeg jo have, siden jeg kan have ... gjort som jeg har gjort. () Mine (alarmklokker) har åbenbart ikke ringet, sikkerhedsventilen den har ikke virket ... og det ... det har psykologen jo lært ... eller det har hun forsøgt at lære mig, at jeg skal være mere opmærksom på de der ... signaler ...

Jeg oplever og ser efterhånden en dobbelthed i J's forholdemåde. På den ene side afskærmer han sig fra involvering og stillingtagen i det konkrete le-

vede liv. Men da vi taler om hans diagnose, og hvordan han selv tænker over det, siger han blandt andet:

... Jeg var følelsesmæssigt umoden ... karakterafviger ...

Men J vil ikke svare på, hvad det betyder. Han diskuterer lidt med sig selv, hvad det overhovedet er at være normal og siger så:

... Jeg har jo ... Jeg har spurgt mange mennesker (og læst om etik og moral) og nu spørger jeg dig ... det er selvfølgelig ikke mig, der skal interviewe dig, men jeg har ... jeg ved ikke, hvad det vil sige at være normal ...

Jeg oplever J vældig engageret i dette tema. J mener, at han dengang var temmelig afvigende, men bryder sig ikke om diagnosen karakterafviger. Han mener at have fået diagnosen, fordi han »ikke havde empati«.

I dag ser han sig selv som mere hensynsfuld og respektfuld over for andre mennesker og giver mig ret i, at der er sket forandring. Han vil gerne glæde sine børn, være en god kæreste og drage omsorg for den øvrige familie. J har altså forandret den dimension i sit tilværelsesprojekt, som handler om rettedhed mod andre og mod sig selv. Han er mere optaget af andre menneskers behov og sin egen eksistens. Det tyder på, at hans krise, efterfølgende forbrydelse og fængselsopholdet, har været med til at *forandre* retninger i hans tilværelsesprojekt. Og i sammenligning med P's livsvilkår og betingelser er J helt anderledes stillet. J har et tilhørsforhold til nogle mennesker, som bakker ham op og som tilkendegiver, at de har brug for ham. Det er lykkedes ham at få et nyt arbejde, om end det ikke var let, og han har en selvstændig og velfungerende bolig, som han er glad for. Han oplever ikke at have nævneværdig rådighed over, og indflydelse på, sine betingelser, men der er en tryk base, nogle steder og nogle mennesker som han kan vende sig til og tanke op hos, både emotionelt og materielt. Det ændrer ikke ved, at han er tynget og beskriver sig selv som »en særling«. Men han oplever flere muligheder for at realisere de ønsker, håb, drømme og mål, han måtte have.

Tre måneder senere i egen lejlighed

Anden interviewfase

... Jeg glædede mig til at komme ud i min nye lejlighed ... bare at have mit eget og min egen dør, jeg kan lukke ... tror jeg ...

I dette interview fortæller J, at han *har* oplevet mange aftalebrud under arrest og afsoning:

... Det folk stiller én i udsigt, det system jeg har været i, det kan man ikke altid regne med altså ...

Hvilket han nu – *i modsætning* til tidligere – bruger som en delvis begrundelse for sin tilbageholdenhed.

Men han oplever stadig at skulle »hoppe på et tog i fart«, han skildrer sig som »et drys« og siger, at han føler sig »forpustet«. Han giver fortsat et bekymret billede af sig selv og:

... Det er lidt det samme som første gang, man etablerer sig ikk' flytter hjemmefra, skal ud at stå på egne ben ... Det var så bekvemt at sidde inde ikk' ... og der var andre, der tænkte, det havde du ikke selv noget med at gøre ... det er måske derfor, jeg skal have et spark nu ...

Her bliver den institutionelle konteksts indflydelse på tilværelsesprojektet tydeligere på en anden måde end som kontrol og et sted, hvor aftaler brydes. Om end det fortælles på andre måder, er der lighedspunkter med P's fortælling om fængslet som fasthed og ramme – tryghed. I fængslet bliver der alligevel sørget for de ting, som er svære at skulle håndtere selv. Både P og J er institutionaliserede på den måde, at de har vænnet sig til, at der er servicepersoner, som tager sig af store dele af de daglige og formelle nødvendigheder. Og det bliver i mødet med den selvstændige tilværelse med alle dens krav formuleret som »tryghed« og »forudsigelighed«. Jeg forstår det som en gedigen oplevelse, men i tråd med analysens standpunkt ses fængselslivet nok i særligt positivt lys på baggrund af problemerne i det »frie hverdagsliv«. Der bliver kastet kraftigt lys på u-selvstændighedsgørelsen som et gode og som en tryghed i mødet med dens modsætning: Krav om handlekraft på alle niveauer, selvstændighed og personlige målsætninger.

Som afslutning på denne selektive casegennemgang og de her fremanalyserede omverdensmæssige faktorer, vil jeg bekræfte min tidligere antagelse om, at det virker organiserende ind på J's tilværelsesprojekt, at han har begået den kriminalitet, han har. *Selvom han er på »fri fod«, så er han fortsat fange af sin fortid* (jf. mine fodnoter om gerningsmandens mulige traumatisering):

... Jamen jeg kan møde en, der ligner X, og som kan minde utroligt meget om ... og så kommer det jo med det samme. Eller jeg ser noget i fjernsynet, jeg kan relatere til, det sker også. Jeg har fx aldrig set en film i ... ja flere år ... jeg kunne jo risikere, at der kom et billede frem på skærmen, der ville minde mig om. Jeg føler mig tom ...

Det er en bevægende samtale, og J bekræfter, at »det« ikke har fundet en plads:

... Nej det er nok det, der er ... kernen i det jo ... (...) det er ligesom det summer under overfladen hele tiden...

Foreløbig opsamling

J har et overordnet tilværelsesprojekt, som går ud på at finde ud af, hvad meningen med livet er. Det finder han bedst realiseret ved at læse og holde sig meget for sig selv, så han kan filosofere over livet og døden. Men også over, hvorfor han gjorde, som han gjorde. De konkrete materielle livsbetingelser er i orden og han oplever en hvis rådighed herover. Oplevelsen af sig selv som andenrangsborger blokerer ham ikke. Endvidere fastholder han at ville arbejde, selvom bistandshjælp økonomisk set var mere favorabelt. Han er i livet forstået således, at han er opmærksom på naturen og andre mennesker og kan nyde det. Så i J's case ser vi, hvordan en veltilpasset afsoning, hvor han overvejer sin adfærd nøje i forhold til den setting, han er i, har givet ham en del fordele. Det er lykkedes J at komme igennem fængselstilværelsen uden de store sværds slag, og han har også under afsoningen kunnet pleje sine interesser i en vis udstrækning. Dermed har han kunnet fastholde nogle delmål i sit generelle tilværelsesprojekt. Overgangen har været udfordrende, fordi den livsduelighed, der er nødvendig i det almindelige, samfundsmæssige liv, ikke er blevet udviklet; og vedligeholdt kunne man næsten sige. Derfor oplever han sig ikke som et vældig aktivt og virksomt subjekt. Så om end J's tilværelse her og nu på mange måder ser fremkommelig ud, så viser casen også, at der er en indvendig og gensidig forbindelse mellem subjekt og omverden. J har tilpasset sig i den første lukkede setting, således at han fik det bedst mulige ud af det, og fængslet har på deres side forholdt sig til det, han har spillet ud, og givet ham rimelige arbejds- og fritidsmuligheder. I overgangen til det mere selvstændige liv har J først videreført den tilpassede, resignerede forholdemåde. Men da reaktionerne fra omverden blev for degraderende, fandt han ud af, at han måtte reagere. Så bevægelsen er også gået den anden vej. Og i *denne case* har det medført en forandring i forholdemåde og dermed udvikling i måden, som J realiserer sit tilværelsesprojekt på.

Opsummering

J er i gang med et arbejde, han har familie og kæreste, og han har en stor intellektuel kapacitet. Men alligevel hviler der en skygge over hans liv, som medvirker til hans indadvendthed. Han håndterer det ved at lukke sig inde

i sig selv og derefter kategorisere sig selv som »ikke så social«. Han forsøger ikke at forsvinde fra realiteterne – han søger ro og klarhed.

P har intet arbejde, familien er kaotisk, og han er næsten konstant stofpåvirket. Han forsøger at undgå konfrontation ved at fastholde sig selv i en afvisende eller opgivende attitude over for de eventuelle mulige andre veje. Han bedøver sig og lader sig gribe af den sociale inerti, som hersker i dele af den verden, han er kommet ud til. Han har et ønske om at få en kæreste, en at tale med, men alle de konkrete beskrivelser og forholdemåder peger i retning af, at han fortsat er blokeret i sine forsøg på at realisere de ansatser til sit ønskede og delvist habiliterede tilværelsesprojekt. Ud over hele den sociale inerti hviler også skyld og skam som organiserende skygge over ham.

Jeg oplevede selv at pendulere mellem at være bevæget og samtidig forbandet over ikke »bare« at kunne gøre noget. Vi må nok erkende, at så afsondret en del af befolkningen skal have vældig meget hjælp for at forholde sig reflekteret til deres tilværelsesprojekter og modsigelsesfylden i dem. Men i mange tilfælde i første omgang til overhovedet at leve en såkaldt almindelig og kriminalitetsfri tilværelse, hvilket er nødvendigt af hensyn til de potentielle ofre, til samfundet som sådan, men også af hensyn til dem selv. Vi kommer langt med at forholde os ærligt til de nuværende og de tidligere fanger (i almindelig forstand) som levende, virksomme og ansvarlige subjekter. Mennesker, der ud over arbejde og bolig, imidlertid ofte *også* skal have en personlig hjælper – muligvis hele livet – hvis ikke vi vil holde dem indespærrede resten af livet. Vi må tage ansvar for, at vi med en indespærring af mennesker er med til at afsondre dem og dermed giver mulighed for en tilegnelse af de særlige kompetencer, der er nødvendige for at leve i et fængsel. Dermed er der stor risiko for, at de pågældende mennesker enten ikke får lært, hvordan man *også* kan begå sig, eller at de så at sige glemmer, hvad de kunne engang. Dette må perspektiveres i lyset af, at vi selvfølgelig for en stor dels vedkommende ikke anerkender de (kriminelle) kompetencer, som nogle fanger havde, før de blev arresteret (se Christie (2000) for en diskussion af, hvordan et samfund definerer og konstruerer, hvad der er henholdsvis ikke er kriminelt). I min undersøgelse viser det sig indtil nu, at mange af de konkrete og eksistentielle problemer, som nuværende og tidligere fanger oplever, har noget med den særlige sammenhæng at gøre, som et fængsel er. Men det viser sig også, at tanker om kriminalitet og skyld, for nogle følelsen af savn, og måske også posttraumatisk stress¹⁰, er med til at blokere disse menneskers livsvirksomhed (jf. Karpatschhof, 1989). Derudover tydeliggøres gensidigheden mellem den enkelte og omverden i disse foreløbige, eksplorative beskrivelser. Vi har set, hvordan P, uanset sine ansatser til en alternativ intentionel rettedhed, ikke magter at hive sig ud af den sociale inerti, som hersker i hjemmet og i

10 Se foregående note.

det miljø, som hjemmet er en del af. Han har kontakt med socialforvaltning og søger både job og bolig, men betingelserne er alt for begrænsende. Det er, som om han uden modstand kan få lov at bevæge sig af sted i den stik modsatte retning af, hvad både han selv og »systemet« ønsker. Ja, på en måde er der en vis opbakning til, at det skal gå galt. Hans måde at gå ind i feltet på medfører tilsyneladende ikke, at forvaltningen presser. De lader ham i høj grad selv forsøge at klare sig – uden al tvivl i den bedste mening. Men alt tyder på, at det slet ikke medfører den af P ønskede retning og stil i hans tilværelsesprojekt. Selvfølgelig spiller (mis)bruget også en stor rolle i P's case. Det er en forståelig og kendt tilværelsesstil, men den modvirker, som vi så, hans *verbaliserede* overordnede mål om at få et arbejde og en bolig og klare sig selv.

Omvendt viser J's beskrivelse, at selv en god omverdenstilpasning og gode materielle betingelser ikke kan fjerne den personlige oplevelse af at være stemplet; af at være andenrangsborger. Han kan ikke *bare* begynde på en frisk, fordi omverden altid vil reagere med skepsis over for ham som tidligere straffet. At det materielle, det sociale og det private udgangspunkt er så meget mere støttende og rummende over for J, end vi så det i P's tilfælde, giver ham et større handlerum. Også mødet med socialforvaltningen har været helt anderledes positivt og understøttende, end det er skildret i P's case. Selvom J ikke er lykkelig og synes, at livet er meget besværligt, ja så bevæger han sig af sted i de retninger, som han gerne vil. Han er fortsat usikker på, om han vil uddanne sig eller blive, hvor han er, men den retning i hans tilværelsesprojekt, som drejer sig om omsorg for sine nære og at få det aktuelle hverdagsliv til at fungere, den følger han.

Tilbage til udgangspunktet

Afslutningsvis vil jeg vende tilbage til det økologisk psykologiske perspektiv og til Bertelsens tænkning om tilværelsesprojektet. Jeg har søgt at give eksempler på, hvordan vi får en mere produktiv forståelse af individet, når vi fastholder et kontekst-økologisk princip, og jeg vil nedenfor sætte mit standpunkt i forhold til en anden økologisk psykologisk tilgang, som arbejder med et begreb om transaktion mellem individ og omverden.

I min undersøgelse tilstræber jeg at tage et fænomenologisk inspireret førstepersonsperspektiv (jf. Giorgi, 1985) på disse fangers oplevelse af deres tilværelse, livsførelse og eksistens. Det gør jeg blandt andet inden for en virksomhedsteoretisk og eksistensfilosofisk og eksistentialistisk informeret referenceramme (jf. Bertelsen, 1994, 1993; Karpatschof, 1989; Østerberg, 1993). Jeg stiller altså skarpt på den enkeltes oplevelse af sin tilværelse og af sig selv i sin tilværelse. Den enkeltes perspektiv på sig selv som handlende aktør forsøges derfor set og forstået i forhold til den konkrete omverden, som individet lever i. Det betyder, at oplevelsen af livet i

fængslet og senere i livet uden for fængslet, ud over selvoplevelsen, er central. Inspireret af Bronfenbrenner (1979) er en dimension i arbejdet studiet af overgange fra den meget restriktive fængselskontekst til de mere selvstændige og »frie« vilkår. Det bygger på den forforståelse (Fog, 1994a), at den konkrete livssammenhæng – den nærmere beskrevne omverden – er nødvendig at tænke med, hvis man vil tale om at forstå individets livsvirk-somhed, tilværelsesprojekt og handlegrunde.

Toch (1992) har lavet en stor undersøgelse om overlevelsens økologi i fængselslivet. Hans begrundelse for at lave en økologisk psykologisk undersøgelse i et fængsel er, at:

»...few environments are more damaging than prisons...« (ibid. p. xv).

Men derudover er fængslet for Toch et lukket og »self-contained« forskningsområde. Det er en udmærket ramme for at forske med et transaktionalistisk approach, hvilket betyder, at man studerer individet i forhold til omverden og omverden i forhold til individet. Toch ser dette som en overskridelse sammenlignet med en traditionel forskning, som studerer individet for sig og miljøet for sig:

»The self contained nature of prisons is a particular advantage for our type of approach to reseach, the *transactional* approach. The adjective 'transactional' means that we study people in relation to environments and environments in relation to people, as opposed to studying them separately, as in traditional reseach« (ibid., p. xvi).

I sit transaktionalistiske approach er Toch inspireret af Dewey og Betleys (1949) begreb om transaktion, som skal beskrive den tætte forbindelse mellem personen og miljøet, og:

»A given physical or social milieu is a different psychological environment for everyone who operates in it; a person feels and acts differently if he or she is translated from one setting to another« (Toch, 1992, p. 3).

Via et økologisk perspektiv fokuseres på, at miljøet, omgivelserne og dermed også de tilbud, som fangerne får, har stor indflydelse på, hvordan afsoningen forløber og opleves, men også på hvordan den enkeltes muligheder er bagefter. Toch viser hen til forskellige karakteristika ved fængselsmiljøet, men han viser også, at disse karakteristika opleves forskelligt af forskellige fanger. I den økologiske tilgang (environmentalisme), som Toch forsker inden for, er der affinitet med Lewins tilgang, som kaldes *social økologi*. De studier, der foretages, er med fokus på »individet-i-konteksten«. Det betyder, at person og omverden ikke kan defineres uafhæn-

gigt af hinanden (jf. også Gibson, 1979 og 1982; Bronfenbrenner, 1979).

Jeg finder det velplaceret, at den refererede undersøgelse udførligt viser, at fængselsmiljøet har så stor en indflydelse på afsoningen, men også at forskellige fanger oplever det forskelligt. Dermed overskrides for mig at se en endimensionel træk tænkning, og subjektet placeres i sin sociale og institutionelle sammenhæng. Det er ikke blot et løstsvævende individ, som kan vurderes objektivt. Imidlertid fører denne udmærkede ambition og det udmærkede arbejde blandt andet Toch til at tale om *match* eller mangel på samme mellem fangen og settingen.

Det gør han blandt andet på baggrund af sin intention om at blive kloge på både det unikke og variabiliteten i det, han kalder »responser« over for den samme »setting«, samt på settings forskelligartede indflydelse på den samme person. Det er vigtigt, fordi en universalistisk tilgang kan medføre, at vi overser dem, som ikke klarer sig så godt.

I det studie, som denne artikel omhandler, er det forsøgt at overskride universalismen og gå ind i den enkeltes oplevelse og perspektiv – forstået i relation til den konkrete omverden. I dette studie er det, som Toch er inde på, forskelligt, hvordan den enkelte fange håndterer de meget særlige betingelser som et fængselsophold er. Det er ligeledes forskelligt, hvordan den fængselsmæssige omverden reagerer på eller håndterer den enkelte fange¹¹. Vi har set, at den enkelte håndterer livet i overgangen til den mere selvstændige tilværelse forskelligt, ligesom de konkrete materielle og familiemæssige betingelser adskiller sig fra hinanden. Der er tydeliggjort en gensidig og indvendig forbundethed og til tider afhængighed mellem subjekt og omverden, og det giver ikke mening at tale om subjektet uden at tale om en nærmere beskrevet omverden, hvis vi skal forstå forholdemåder og tilværelsesprojektet.

Tochs ærinde er ikke at studere forholdemåder i og over for tilværelsen. Han er blandt andet optaget af at finde ud af, hvordan forskellige fanger responderer på den særlige kontekst, som et fængsel er. Han vil flytte fokus væk fra det individualiserede og anlægge et transaktionalistisk perspektiv:

»A transactional view remedies this problem. It supplements the usual 'trait' model by classifying people *proactively*, making a case for closeness of fit between client needs and available resources« (ibid., p. 161).

At tale om et match, som Toch gør det, øger imidlertid risikoen for en mekanisk forståelse af samspillet mellem individ og omverden. Derfor vil en virksomhedsteoretisk udvidelse i bred forstand være relevant. Hvis vi i stedet for at tale om et match taler om et indvendigt og gensidigt forhold, kan

11 Alle fanger har afsonet i samme fængsel, men på forskellige og vekslende afdelinger.

man fastholde, at individet virker ind på den sammenhæng, det lever i, ligesom denne sammenhæng virker ind på individet. Med dette perspektiv må såvel den aktive subjektside som objektside fastholdes i stedet for den reduktionistiske mekanisering af subjekt – omverdensforholdet. Der må som udgangspunkt tales om en indvendig og virksom forbindelse mellem subjekt og omverden.

Afslutning

Vi har i denne artikel set, hvordan overgangen fra den restriktive fængselskontekst til det ideelt set og abstrakt formulerede mere »frie liv« indeholder problematiske og begrænsende momenter. Noget der i samspil med begrænset og begrænsende personlig livsduelighed medfører en til tider indskrænket og indskrænkende livsvirksomhed til tider katastrofal og retningsløs rettethed i tilværelsen.

Antagelsen, der lå bag opstarten til dette arbejde, er, at »Forståelsen af det menneskelige må tage sit udgangspunkt i begrebet om det menneskelige tilværelsesprojekt – det projekt man bevidst og ubevidst har for med sin tilværelse og med andre mennesker« (Bertelsen, 1994, p. 5). Tanken om at have noget for med sin tilværelse betyder ikke, at mennesket forstås løsrevet fra sin omverden – tværtimod. I argumentationen for en udvidelse af Tochs økologisk psykologiske perspektiv med en virksomhedsteoretisk og almenpsykologisk forståelse gælder det også i denne undersøgelse, at individets retning på og i sin tilværelse, hvad enten den er bevidst eller ej, hvad enten den er reflekteret eller ej, ikke udelukkende er bestemt af, hvad individet sætter sig som mål, retter sig imod eller lader sig rive med af eller i. Individets rettethed, individets forholdemåder, individets tilværelsesprojekt begrænses, påvirkes og modrettes af de sammenhænge som individet befinder sig i. Man kunne sige det sådan, at lige så vel som individet helt ubetinget udover mulighedsbetingelser også oplever sig begrænset i større eller mindre grad af både samfundsmæssige, kontekstuelle, familiære og intra-psykiske forhold og betingelser, ligeså vel forstås individet som udgangspunkt som værende rettet mod noget (jf. også Engelsted, 1989). Pointen i min anvendelse af begrebet er altså ikke en annullering af virksomhedsbegrebet – tværtimod. Det er heller ikke en helligholdelse af en løsrevet, atomiseret de-kontekstualiseret individforståelse. Tværtimod. Det er et forsøg på at bidrage til at give den gensidige forbundethed mellem subjekt og objekt en inderside inden for en kontekst-økologisk psykologisk forståelse. En inderside, som ikke er bundet af et driftsorienteret og et fremmedbestemmende (uanset om det er indefra eller udefra) menneskesyn, men som forsøger at få det bedste ud af inspirationen fra et fænomenologisk inspireret førstepersonsperspektiv i kombination med fastholdelsen af virksomhedskategorien som fundamental i forståelsen af det menneskelige.

REFERENCER

- AINSWORTH, M.S. & BOWLBY, J. (1989): An etological approach to personality development. *American Psychologist*, vol. 46. No. 4.
- AINSWORTH, M.S. & BOWLBY, J. (1991): Attachment and other affectional bonds across the lifecycle. I: Parkes, Stevenson-Hinde, Harris (eds.). *Attachment across the lifecycle*. London: Routledge.
- BERTELSEN, P. (1993): The psychodynamics of activities and lifeprojects. I: Engsted et al. (eds) *The societal subject*. Århus: Aarhus University Press.
- BERTELSEN, P. (1994a): *Tilværelsesprojektet – det menneskelige niveauet belyst i den terapeutiske proces*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- BERTELSEN, P. (1994b): Kernen i det menneskelige tilværelsesprojekt er rettetheden mod rettetheden. I: Neumann (ed.): *Det særligt menneskelige – udviklingspsykologiske billeder*.
- BERTELSEN, P. (2000): *Antropologisk Psykologi – En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. København: Frydenlund grafisk.
- BRONFENBRENNER, U. (1979): *The ecology of human development*. Cambridge Mass. Harvard University Press.
- CHRISTIE (2000): Styling ved Straff. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*. Nr. 3. 87. årgang.
- DREIER, O. (1993): *Psykosocial behandling*. København: Dansk psykologisk Forlag.
- ENGELSTED, N. (1989): *Personlighedens almene grundlag, bd. II*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- FOG, J. (1986): Adskilt i forbundethed. *Psyke & Logos, Vol. 7*.
- FOG, J. (1994a): *Med samtalen som udgangspunkt. Det kvalitative forskningsinterview*. København: Akademisk forlag.
- FOG, J. (1994b): Empatisk formåen og sans for moral. I: Neumann, A. (red.) *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder*. København: Hans Reitzels Forlag.
- GIBSON, J.J. (1979): *The ecological approach til visual perception*. Boston: Houghton-Mifflin.
- GIBSON, J.J. (1982): Notes on affordances. In Reed, E. & Jones, R (Eds.), *Reasons for Realism*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- GIERTSEN, H. (2000): *K og måter at forstå drap på*. Oslo: Universitetsforlaget, A/S.
- GIORGI, A. (1985): *Phenomenology and Research*. Pittsburgh: Duquesne University Press.
- HAMMERLIN, Y. (1994): Tidsglimtet – et fængselssystem eller kriminalomsorg i endring? I: *Festskrift til Kåre Bødal*. Oslo: Justitsdepartementet, KRUS.
- HAMMERLIN, Y. & KRISTOFFERSEN, R. (1998): *Habilitering som livsmestringsprocess – startsted Hassel Kretsfængsel*. Oslo: KRUS i serien: Dokumentasjon og debatt.
- KARPATSCHOFF, B. (1989): Galskaben, psykiatrien og virksomhedsteorien. I: Hede-gaard et al. (eds.) *Et virksomt liv – udforskning af virksomhedsteoriens praksis*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- KARPATSCHOFF, B. (2001): Oplæg ved 12. seminar om virksomhedsteori, Oslo, 3.-4. nov. Derudover personlig kommunikation.
- KOLIND, T. (1999): Den betingede accept. *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskab*, Nr. 1. 86. årgang.
- KONGSHAVN, H. (1987): *Rettspsykiatrien – slik fanger ser den. Kritisk søgelys på rettspsykiatrien*. Oslo: Universitetsforlaget, A/S, Institutt for kriminologi og straffere-tts skriftserie, nr. 2.
- MAMMEN, J. (1986): Erkendelsen som objektrelation, *Psyke & Logos, Vol. 7*.

- MATHIASSEN, C. (1997): *Det er ikke med hele hjertet jeg svarer – menneskelig udvikling belyst gennem tre cases*. Specialeafhandling afleveret ved Københavns Universitet
- MATHIASSEN, C. (1998): Udvikling af kompetencer i en behandlingsmæssig sammenhæng – et oplæg. *Psyke & Logos*, vol. 19, 2.
- SALVESEN, P.L. (1991): *Menneske og Straff*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SALVESEN, P.L. (1999): *Tilgivelse*. Oslo: Universitetsforlaget.
- STÜRUP, G. (1968): *Treating the »untreatable« – Chronic Criminals at Herstedvester*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- TOCH, H. (1992): *Living in Prison – the ecology of survival*. Princeton University Press, Lawrenceville, NJ. Revised ed. by The American Psychological Association, Washington DC:
- ØSTERBERG, D. (1993): *Jean-Paul Sartre. Filosofi, kunst, politikk, privatliv*. Oslo: Universitetsforlaget